

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ

Андрухів О. І.

У статті досліджуються теоретико-правові основи розуміння поняття дитячої безпритульності. Здійснюється історико-правова ретроспектива розвитку правової думки з перших десятиліть ХХ ст. до наших днів, аналізуються погляди вчених стосовно дитячої безпритульності як соціального явища та правових заходів з її подолання. З огляду на міждисциплінарність досліджуваної проблеми, здійснюється систематизація теоретичних напрацювань правників, істориків, педагогів та психологів.

Ключові слова: права дитини, дитяча безпритульність, бездоглядність, історико-правова наука.

В статье исследуются теоретико-правовые основы понимания понятия детской беспризорности. Осуществляется историко-правовая ретроспектива развития правовой мысли с первых десятилетий ХХ в. до наших дней, анализируются взгляды ученых относительно детской беспризорности как социального явления и правовых мер по его преодолению. Исходя из междисциплинарности исследуемой проблемы, осуществляется систематизация теоретических наработок юристов, историков, педагогов и психологов.

Ключевые слова: права ребенка, детская беспризорность, безнадзорность, историко-правовая наука.

The article deals with the theoretical and legal basis of understanding the concept of child homeland. The historical and legal retrospective of the development of legal thought has been carried out since the first decades of the twentieth century. To the present day and analyzes the views of scientists regarding child homelessness as a social phenomenon and legal measures to overcome it. Proceeding from the interdisciplinarity of the problem under study, systematization of theoretical developments of lawyers, historians, educators and psychologists is carried out.

Attention is drawn to the fact that, given the multidisciplinary nature of the problem under consideration, it is advisable to apply an interdisciplinary approach. Therefore, in the context of studying the legal aspects of the struggle against child homelessness, it is advisable to highlight several key aspects: 1) as a general – the relation in the Soviet system of child rights with human rights and freedoms in general; 2) as specific – the perception of the phenomenon of child homelessness and neglect by the state and society; 3) as socially destructive – what causes of social nature was caused by the phenomenon of child homelessness and neglect, as influenced by social relations.

The scientific achievements of Ukrainian and foreign scientists are analyzed: I. Zagarnitskaya, L. Kozhuri, I. Kona, O. Koshelieva, V. Kudryavtseva, P. Lyblinsky, P. Mihailenko, A. Nechayeva, M. Ozorina, A. Pokrovsky, S. Shcheglova et al. On the basis of the analyzed works, it is concluded that due to the lack of common definitions of the notions of “homelessness” and “neglect”, in our opinion, the main distinguishing feature of a homeless child from neglected is not so much the presence or absence of a permanent residence (stay), but a complete termination of Together with parents, relatives, guardians. Accordingly, under the “neglected children”, those minors who lived with their parents (guardians) should be considered, and over which parents (guard-

ians), for various reasons, partially lost control over their actions and behavior. Such a wording arises on the basis of historical and legal retrospective of the counteraction to the phenomenon of child homeland of the second half of the twentieth century.

Key words: child's rights, child homelessness, neglect, historical-legal science.

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах сьогодення ми рідко зтикаємося з проблемою дитячої безпритульності та бездоглядності, але окремі факти мають місце. Причин виникнення цього соціального та правового явища багато. При цьому, на нашу думку, безпритульність у ХХІ ст. це швидше правовий і культурний, а не соціальний феномен. По-перше, низький рівень правової культури веде до нехтування правами дітей дорослими, а з іншого боку – незнання дитиною своїх прав, не гарантує їй безпеки та захисту. По-друге, чинне законодавство не завжди ефективно регулює цю проблему, оскільки містить багато рудиментів радянської епохи. Однак варто зауважити, що саме в радянський період, особливо в повоєнні десятиліття, боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю приділялася особлива увага.

З огляду на наведене науково актуальною видається потреба виокремлення теоретико-методологічного підходу до розуміння поняття дитячої безпритульності, а також основних наукових концепцій дослідження цього соціально-правового явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічну основу нашого дослідження становили праці українських та іноземних вчених: І. Загарницької, Л. Кожури, І. Кона, О. Кошелевої, В. Кудрявцева, П. Люблінського, П. Михайленка, А. Нечаєвої, М. Осоріної, А. Покровського, С. Щеглова та ін.

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних підходів до розуміння явища дитячої безпритульності, а також аналіз праць українських та іноземних вчених, що досліджували це явище.

Виклад основного матеріалу. Проблема дитячої безпритульності та історико-правове дослідження її становлення в радянський період є малодослідженою, а отже, викликає наукову актуальність. З огляду на багатовекторність досліджуваної проблеми доцільно застосувати міждисциплінарний підхід. Тому в контексті вивчення правових аспектів боротьби з дитячою безпритульністю доцільно виокремити кілька ключових аспектів: 1) як загальна – співвідношення в радянській системі прав дитини з правами і свободами людини взагалі; 2) як специфічна – сприйняття явища дитячої безпритульності та безнаглядності державою та суспільством; 3) як суспільно деструктивна – якими причинами соціального характеру було зумовлене явище дитячої безпритульності та бездоглядності, як впливало на суспільні відносини.

Оскільки проблема дитячої безпритульності й бездоглядності має міждисциплінарний характер і, відповід-

но, цей феномен знаходиться на перетині різних наук, то комплексне дослідження проблеми потребував залучення та вивчення наукових праць спеціалістів із правових дисциплін, соціології, педагогіки, культурології, психології та інших наук. Серед таких ми виділяємо роботи П. І. Люблінського [9], І. С. Кона [5], С. М. Щеглової [21], І. І. Загарницької [2], В. Т. Кудрявцева [8], О. Є. Сапогової [18], М. В. Осоріної [11], О. Є. Кошелевої [6] та інших. Ці дослідження містять важливий теоретичний та практичний матеріал, особливо у таких питаннях, як методи вивчення історії дитинства, місце дитини у суспільстві та її взаємовідносини з дорослими, внутрішній світ та напрям інтересів неповнолітніх.

На думку відомого науковця в галузі психологічної науки І. С. Кона, суспільство не може пізнати себе, не пізнавши закономірностей свого дитинства [5, с. 6]. Окрім того, треба звернути увагу на те, що саме у дитинстві закладаються визначальні для подальшого становлення людини основи духовного світу, культури й моралі, що дуже важливо, адже від якості того старту, який отримує дитина, значною мірою залежить майбутнє держави та доля нації загалом.

В історичному дослідженні дитинства І. С. Кон у своїй роботі «Ребенок и общество» виділяє такі автономні аспекти: 1) становище дітей у суспільстві, їх соціальний статус, засоби життєдіяльності, відносини з дорослими, інститути та методи виховання та інше; 2) символічні образи дитини в культурі та масовій свідомості, соціономативні уявлення про вікові властивості та критерії зрілості; 3) власне культура дитинства, внутрішній світ дитини, напрям його інтересів, дитяче сприймання дорослого суспільства, фольклор та інше [5, с. 6-7].

Все це разом в умовах політики, яку проводить держава щодо дитини, сприяє формуванню дитини загалом як особистості. У цьому плані заслуговує на увагу думка дослідника В. Т. Кудрявцева, який обґрунтовує дві позиції щодо розуміння соціально-історичної природи дитинства:

1) дитинство – це похідна суспільно-історичного розвитку, що обумовлює процес становлення свідомості особистості дитини не лише як моделювання минулого, але і як форму поступального руху людства у майбутнє;

2) дитинство – це історичний феномен, що є підґрунтям визнання унікальної функції дитинства у соціокультурних процесах [8, с. 47].

Як бачимо, в обох випадках дитинство є визначальним фактором у розвитку будь-якого суспільства. До того ж у післявоєнні роки діти стали чи не найчисленнішою верствою радянського суспільства, адже війна, епідемії, голод 1946-1947 рр. забрали чимало життів. Наприклад, у 1946 р. на 100 жінок у середньому припадало 54,2 чоловіка [12, с. 18]. А, за різними даними, від 1 до 3 млн дітей в Україні залишилися сиротами і напівсиротами. Тому в повоєнні роки діти достатньо швидко дорослішали й ставали повноправними членами радянського соціуму.

Для дослідження причин дитячої безпритульності і бездоглядності, пошуку шляхів із подолання цих явищ важливе значення мало з'ясування таких дефініцій, як «безпритульність» і «бездоглядність». Необхідно зазначити, що як в дореволюційні часи, так за роки радянської влади, а також й нині немає єдиної думки щодо визначення їх суті. Більшість науковців різних наук сходяться на тому, що поняття дитячої безпри-

тульності не може вважатися приналежністю якоїсь однієї науки, оскільки це явище тісно пов'язане з психологічними, педагогічними, соціальними, політичними, економічними та іншими аспектами [20, с. 54]. Зокрема, відомий радянський правознавець П. І. Люблінський ще на початку 20-х рр. минулого століття у своїй праці зазначив, що безпритульність як соціальне явище має кілька фаз, першою з яких є бездоглядність, а останньою, яка перебуває на межі незворотності й призводить до протиправних дій, є безпритульність. Власне ця остання стадія і визначає становище неповнолітнього, його своєрідний соціальний статус, який він вибирає свідомо або через збіг певних обставин [9, с. 42].

У радянській правовій науці було прийнято розглядати безпритульність та бездоглядність як стадії одного процесу, однієї «соціальної хвороби», пошук відмінностей між якими, лежить в площині педагогічної науки [10, с. 58-59]. У зв'язку з цим у нормативно-правових документах радянської доби поняття «безпритульність» і «бездоглядність» часто вживалися як рівнозначні за соціально-правовим змістом і суттю. Вперше ці поняття законодавчо було закріплено в постанові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) і Ради Народних Комісарів (РНК) Української Соціалістичної Радянської Республіки (з 1937 р. – УРСР) «Про заходи в боротьбі з дитячою безпритульністю в УСРР» від 23 листопада 1927 р. До безпритульних законодавець зарахував дітей віком до 18 років, які «перебували в умовах, небезпечних для фізичного і суспільно-працездатного розвитку, до яких державою в залежності від характеру й ступені їх безпритульності, вживаються заходи соціально-правової охорони, матеріальної допомоги і виховання» [3, с. 411]. Вони поділялися на дві категорії: 1) які потребували повного матеріально-соціального забезпечення і виховання і 2) які потребували лише тимчасової соціально-правової охорони та часткової матеріальної допомоги й виховання. Відповідно, до першої категорії безпритульних належали: а) круглі сироти, б) неповнолітні, які втратили зв'язок із батьками або особами, що добровільно їх виховували або на чиєму утриманні вони знаходилися; в) неповнолітні, які підлягали вилученню із сім'ї через те, що батьків або опікунів було позбавлено ухвалою суду або органів опіки батьківських прав через їхню аморальну поведінку або вчинення ними кримінального злочину; г) неповнолітні, які підлягали вилученню із сім'ї за ухвалою комісії в справах неповнолітніх, у разі необхідності застосування до них медично-виховного впливу (тобто так звані «важкі підлітки»); г) підкинуті діти.

До другої категорії належали: а) неповнолітні, які не мали необхідних умов для існування через недостатнє матеріальне забезпечення батьків чи опікунів; б) неповнолітні, які не мали засобів для проживання внаслідок тимчасової відсутності осіб, зобов'язаних про них піклуватися (позбавлення батьків чи опікунів волі за вчинені злочини, їх довготривале лікування, в'язничності тощо) [3, с. 314].

Таким чином, безпритульність в умовах радянської дійсності визначалася як соціальне явище, що характеризувало не самого неповнолітнього, а те соціальне середовище, в якому він перебував.

Наприклад, у великій Радянській Енциклопедії за 1930 р. під безпритульністю розумілися «неповно-

Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення

літні, позбавлені педагогічного нагляду та піклування і живуть в умовах, що шкідливо діють на їх громадські прояви і здоров'я». Причому, до цієї категорії належали не лише діти, які втратили батьків (опікунів) і житло, але й діти, батьки (опікуни) яких «позбавляють їх їжі, грубо з ними поводяться, спокушають їх на злочин, розтлівають їх власним аморальним прикладом» [1, с. 438]. Водночас в окремих документах під бездоглядними малися на увазі діти, які мали батьків (опікунів), з боку яких не було достатнього контролю за їхніми діями та поведінкою. Зокрема, це чітко проглядається в інструкції НКВС СРСР «Про порядок затримання і подальше влаштування безпритульних і бездоглядних дітей» від 7 червня 1935 р. [3, с. 320–323].

У роки Великої Вітчизняної війни та в повоєнні роки у постановках вищих радянсько-партійних органів влади, правоохоронних органів теж часто вживалися один із них, або обидва терміни, однак визначень їх суті не давалося.

Необхідно зазначити, що немає чітких визначень цих понять і в нормативно-правових актах сучасної України, в яких часто фігурують як термін «бездоглядність», так і «безпритульність». Так, у «Положенні про комісії в справах неповнолітніх Української РСР» від 26 серпня 1967 р., яке діяло до 1 лютого 1995 р., у ст. 1 зазначено, що «головними завданнями комісій у справах неповнолітніх є організація роботи по запобіганню бездоглядності» [14]. А в запровадженому з 1 лютого 1995 р. Законі «Про органи і служби у справах неповнолітніх» не тільки не приділяється належної уваги понятійному апарату, але й відбувається злиття термінів «безпритульність» і «бездоглядність» під загальним терміном – «неповнолітні» під який, згідно зі статтями 1 й 11 підпадають безпритульні та бездоглядні діти [15]. Водночас у постанові ВР України від 6 вересня 2005 р. «Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища» уже фігурує термін «безпритульні», під яким розуміються бездоглядні діти, та називаються причини соціального характеру, що призводять до цих явищ [13].

Відсутнє визначення цих понять і в кодифікованих нормативно-правових актах, як, наприклад, Сімейному кодексу, Кримінальному кодексу тощо) [7; 19].

Єдиними нормативними актами, що трактують ці поняття, є Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. (остання редакція 01.01.2019 р.) [17, ст. 1] та Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» від 02.06.2005 р. (остання редакція 20.01.2018 р.) [16, пп. 4,6 ст. 2], які однаково визначають поняття «безпритульні діти»: це діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання; діти, позбавлені батьківського піклування.

На нашу думку, найбільш повно ознаки безпритульності класифікувала А. М. Нечаєва, виокремивши такі:

- повне припинення всякого зв'язку з родиною, батьками, родичами, відсутність батьківського чи державного піклування;
- перебування в місцях, не призначених для людського житла;
- відсутність власного житла, постійного місця перебування, перекочовання з місця на місце;
- здобування засобів для забезпечення життя соціально негативними способами, протиправна поведінка,

підпорядкування кастовим кримінальним законам та авторитетам;

- відсутність позитивних занять [10, с. 59].

Цікавим є також розуміння дитячої безпритульності сучасною українською дослідницею Л. Кожурою, яка пропонує бездоглядних та безпритульних дітей визначати як «дітей вулиці», якими, на її думку, є особами, що «не забезпечені належними умовами для проживання, духовного та фізичного розвитку і потребують опіки сім'ї та адміністративно-правового захисту» [4, с. 136].

Висновки. Таким чином, через відсутність єдиних визначень понять «безпритульність» і «бездоглядність», на нашу думку, головною відмінною рисою безпритульної дитини від бездоглядної є не стільки наявність чи відсутність постійного місця проживання (перебування), скільки повне припинення зв'язків із батьками, родичами, опікунами. Відповідно під «бездоглядними дітьми» варто розглядати тих неповнолітніх, які проживали з батьками (опікунами) і над якими батьки (опікуни) з огляду на різні причини частково втратили контроль за їх діями та поведінкою. Таке формулювання виникає на підставі історико-правової ретроспективи протидії явищу дитячої безпритульності другої половини ХХ ст.

Література

1. Большая советская энциклопедия. В 66 томах. Москва : Советская Энциклопедия, Т. 6: Бессарабия-Больш. 1927. 832 с.
2. Загарницька І. І. Дитинство як філософський феномен. *Вісник Інституту розвитку дитини*. Вип. 1. Серія: Філософія, педагогіка, психологія : збірник наукових праць. Київ, 2009. С. 14-19.
3. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. Т. 2 : 1926-1945 рр. / П. Михайленко, Я. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. 412 с.
4. Кожура Л. О. До питання визначення поняття «безпритульні діти». *Вісник Запорізького національного університету* : збірник наукових праць. Юридичні науки. Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2012. № 1. Ч. II. С. 131-137.
5. Кон И. С. Ребенок и общество : учебное пособие. Москва : Академия, 2003. 336 с.
6. Кошелева О. Е. История детства: опыт зарубежной историографии. *Педагогика*. 1996. № 3. С.81-87.
7. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
8. Кудрявцев В. Т. Смысл человеческого детства и психическое развитие ребенка : учебное пособие. Москва : Изд-во УРАО, 1997. 156 с.
9. Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском та юношеском возрасте: социально-правовые очерки. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1923. 294 с.
10. Нечаева А. М. Детская беспризорность – опасное социальное явление. *Государство и право*. 2001. № 6. С. 57-65.
11. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. Москва : Речь, 2004. 276 с.
12. Перковський А. Л. Демографічні втрати населення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 15-25.
13. Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища : Постанова Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 38-39. Ст. 450.
14. Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР : Указ ПВР УРСР № 283-

---

VII від 26.08.1967 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1967. № 34. Ст. 242.

15. Про органи і служби у справах неповнолітніх : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 1995. № 6. Ст. 36.

16. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 02.06.2005 р. № 2623-ІУ. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 26. Ст. 1108.

17. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-Ш. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2001. № 30. Ст. 142.

18. Сапогова Е. Е. Культурный социогенез и мир детства: лекции по историографии и культурной истории детства : учебное пособие. Москва : Академический Проект, 2004. 496 с.

19. Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.

20. Формування педагогічної культури в Україні : збірник наукових праць / наук. ред. В. Є. Лобурець. Полтава, 1996. С. 52-54.

21. Щеглова С. Н. Как изучать детство? Социологические методы изучения современных детей и современного детства. Москва : ЮНПРЕСС, 2000. 72 с.

Андрухів О. І.,

*адвокат, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ПВНЗ «Університет Короля Данила»*